

MARTIN FABER¹

KONCEPCJA ODPOWIEDZIALNOŚCI PRAWNEJ ZA SZKODY W ŚRODOWISKU W PRAWIE NIEMIECKIM

CONCEPT OF LEGAL LIABILITY FOR ENVIRONMENTAL DAMAGE UNDER GERMAN LAW

STRESZCZENIE

Odpowiedzialność prawna za szkody w środowisku jest w prawie niemieckim rozproszona i wielopłaszczyznowa. Brak jest jednolitej definicji szkody w środowisku, pojęcie to zostało zdefiniowane w wielu aktach prawnych i na ogół odnosi się do dziedziny, którą dany akt prawny reguluje. Ustawa szkodowa stanowi próbę częściowego, lecz nieudolnego, ujednolicenia przepisów regulujących odpowiedzialność za szkody w środowisku i służy przede wszystkim implementacji dyrektywy 2004/35/WE. Odpowiedzialność cywilna opiera się głównie na zasadzie winy, zaś sam zakres ochrony prawa cywilnego nie obej-

¹ Magister prawa i ekonomii, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Prawa i Administracji; Faber Consulting sp. z o.o.; ORCID: 0000-0002-3575-7949.

muje środowiska jako takiego. Odpowiedzialność w prawie administracyjnym opiera się na instrumentach o charakterze represyjnym i kontrolnym. W prawie niemieckim brak jest odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych, brak jest również jednego aktu prawnego, obejmującego swym zakresem wszystkie wykroczenia.

Słowa kluczowe

Prawo ochrony środowiska; prawo niemieckie; prawo porównawcze; odpowiedzialność prawna; szkody w środowisku.

ABSTRACT

Legal liability for environmental damage is diffuse and multifaceted in German law. There is no uniform definition of environmental damage, it has been defined in a number of legal acts and generally refers to the field that the legal act regulates. The Damage Act is an attempt to partially, but ineptly, unify the provisions governing liability for environmental damage and serves primarily to implement Directive 2004/35/EC. Civil liability is mainly based on the principle of fault and the scope of civil law protection does not cover the environment as such. Liability in administrative law is based on instruments of a repressive and controlling nature. In German law, there is no criminal liability for collective entities and no single act covering all offences.

Keywords

Environmental law; German law; comparative law; legal liability; environmental damages.

1. PODSTAWY ODPOWIEDZIALNOŚCI PRAWNEJ ZA SZKODY W ŚRODOWISKU

Odpowiedzialność prawna za szkody w środowisku jest w prawie niemieckim rozproszona i wielopłaszczyznowa. Najważniejsza regulacja dotycząca ochrony prawnej środowiska w prawie niemieckim znajduje się w art. 20a Ustawy Zasadniczej Niemiec², zgodnie z którym „pań-

stwo, w ramach porządku konstytucyjnego, poprzez ustawodawstwo oraz na mocy ustaw i przepisów prawa, chroni poprzez władzę wykonawczą i sądownictwo naturalne podstawy życia i zwierzęta, również w poczuciu odpowiedzialności wobec przyszłych pokoleń”. Norma ta, zwana w niemieckiej literaturze prawnej „celem państwowym ochrony środowiska” (*Staatsziel Umweltschutz*)³, nie zawiera wprawdzie pojęcia odpowiedzialności za środowisko i szkody w nim wyrządzone, ale wyraża międzypokoleniową odpowiedzialność za przyszłość naturalnych podstaw życia i dóbr środowiskowych poprzez realizację zasady zrównoważonego rozwoju. Z normy tej można wywnioskować, że pomimo wszystkich szkód w środowisku związanych z działalnością gospodarczą, rekreacyjną i ogólnie z życiem człowieka, ogólny stan środowiska nie może ulec pogorszeniu. Przepis ten nie zawiera żadnych stwierdzeń co do poziomu ochrony, do którego należy dążyć, ani co do środków ochrony, które państwo musi zastosować, aby osiągnąć cel artykułu 20a Ustawy Zasadniczej⁴.

Od 1994 roku, czyli od czasu wprowadzenia tego artykułu do Ustawy Zasadniczej, niemieccy prawnicy konstytucjoniści i prawnicy zajmujący się ochroną środowiska wydobyli z tego przepisu – przy wykorzystaniu środków interpretacji konstytucyjnej – następujące konkretne wymagania, które mogą być prawnie egzekwowane: państwo nie może pozostać całkowicie bezczynne w odniesieniu do znacznych szkód w środowisku; państwo nie może samo dokonywać niszczenia naturalnych podstaw życia ani popierać ich niszczenia przez osoby trzecie; państwo jest zobowiązane do ochrony zasobów zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju. Artykuł 20a Ustawy Zasadniczej nie zobowiązuje wprawdzie państwa do zapewnienia możliwie najlepszej ochrony środowiska, a organy państwowe mają znaczną swobodę działania, także w zakresie poziomu ochrony. Z przepisu tego można jednak wywnioskować zakaz pogarszania jakości środowiska, a więc decyzje państwa nie mogą prowadzić do ogólnego pogorszenia jego stanu. Ponadto interwencje w integralność aktywów środowiska muszą być uzasadnione. Z powyższego wynika również, że tolerowanie

³ Zob. np.: W. Hoppe, M. Beckmann, P. Kauch, *Umweltrecht*, München 2000; M. Kloepfer, *Umweltrecht*, München 2019; W. Kluth, U. Smeddinck, *Umweltrecht*, Berlin 2021.

⁴ D. Murswiek, *Umweltschutz als Staatszweck: die ökologischen Legitimitätsgrundlagen des Staates*, Bonn 1995, s. 31.

występowania zakłóceń w środowisku możliwych do uniknięcia jest zasadniczo niezgodne z art. 20a Ustawy Zasadniczej, a zasadność ingerencji w środowisko należy oceniać również z uwzględnieniem kosztów uniknięcia takiej ingerencji. W przypadku unikania szkód w środowisku obowiązuje ogólna zasada, że im większe jest zagrożenie dla chronionych dóbr, tym większe środki ochronne musi podjąć państwo⁵.

Równolegle w doktrynie niemieckiej toczyła się dyskusja, czy wspomniany art. 20a obejmuje również zasadę „zanieczyszczający płaci” (*Verursacherprinzip*), jednej z trzech – obok zasady prewencji i przezorności – głównych zasad prawa ochrony środowiska. Efektem tych dyskusji było uznanie, że zasada ta jest środkiem do spełnienia celu, jakim jest ochrona środowiska i tym samym obejmuje ją również przepis art. 20a. Zasada ta stanowi zatem podstawę odpowiedzialności prawnej za szkody w środowisku⁶.

2. POJĘCIE SZKODY W ŚRODOWISKU

Pojęcie szkody w środowisku zostało zdefiniowane w § 2 Ustawy o zapobieganiu szkodom w środowisku i ich naprawie⁷ i obejmuje – zgodnie z ust. 1 lit. a) tego przepisu – szkody w gatunkach i siedliskach przyrodniczych zgodnie z § 19 Federalnej Ustawy o ochronie przyrody⁸, tj. szkody, która ma istotny negatywny wpływ na osiągnięcie lub utrzymanie właściwego stanu ochrony takich siedlisk lub gatunków, z wyjątkiem negatywnych skutków działań osoby odpowiedzialnej, zatwierdzonych lub dozwolonych przez właściwy organ na mocy § 34, 35, 45 ust. 7 BNatSchG lub § 67 ust. 2 BNatSchG lub, jeżeli taka ocena nie jest wymagana, na mocy § 15 BNatSchG lub na podstawie przygotowanego planu zagospodarowania przestrzennego na mocy § 30 lub

⁵ D. Murswiek, *Klimaschutz und Grundgesetz. Wozu verpflichtet das „Staatsziel Umweltschutz“?*, materiały z konferencji Wirtschaftsrat Bayern, Monachium 22.10.2019r., s. 5

⁶ S. Haselhaus, *Verfassungsrechtliche Grundlagen des Umweltschutzes*, [w:] *Grundzüge des Umweltrechts*, pod red. E. Rehbinder, A. Schink, Berlin 2018, s. 33.

⁷ Gesetz über Vermeidung und Sanierung von Umweltschäden, Bundesgesetzblatt z 5.03.2021r., BGBl. I s. 346; dalej cyt.: USchadG.

⁸ Bundesnaturschutzgesetz, Bundesgesetzblatt z 18.08.2021r., BGBl. I s. 3908; dalej cyt.: BNatSchG.

§ 33 Kodeksu budowlanego. Ponadto – na podstawie § 2 ust. 1 lit. b) USchadG pojęcie szkody w środowisku obejmuje szkody w zbiornikach wodnych zgodnie z § 90 Federalnej Ustawy o bilansie wodnym⁹, czyli wszelkie szkody mające istotny negatywny wpływ na stan ekologiczny lub chemiczny wody powierzchniowej lub przybrzeżnej, potencjał ekologiczny lub stan chemiczny sztucznej lub znacznie zmienionej wody powierzchniowej lub wody przybrzeżnej, stan chemiczny lub ilościowy wód gruntowych lub stan morskiej części wód, z wyjątkiem negatywnych skutków, do których odnosi się § 31 pkt 2 WHG, również w połączeniu z § 44 lub § 47 pkt 3 zdanie pierwsze WHG.

Szkodą w środowisku – zgodnie z § 2 ust. 1 lit. c) USchadG – jest również szkoda w glebie, polegająca na zaburzeniu funkcji gleby w rozumieniu art. 2 ust. 2 Federalnej Ustawy o ochronie gleby¹⁰, spowodowana bezpośrednim lub pośrednim wprowadzeniem substancji, preparatów, organizmów lub mikroorganizmów na, do lub pod glebę i powodująca zagrożenie dla zdrowia ludzi. Gleba spełnia przy tym – w rozumieniu wspomnianego wcześniej § 2 ust. 2 BBodSchG następujące funkcje: funkcje naturalne jako podstawa życia i siedliska dla ludzi, zwierząt, roślin i organizmów glebowych (lit. a), składnik naturalnej równowagi, w szczególności z jej obiegiem wody i składników odżywczych (lit. b), medium degradacyjne, równoważące i budujące dla oddziaływań materialnych ze względu na swoje właściwości filtrujące, magazynujące i przekształcające materiał, w szczególności również dla ochrony wód gruntowych (lit. c). Ponadto gleba – zgodnie z ust. 2 – pełni funkcję archiwum historii naturalnej i kulturowej, a także funkcje użytkowe jako depozyt surowców, tereny przeznaczone pod osadnictwo i rekreację, tereny do wykorzystania w rolnictwie i leśnictwie, miejsce dla innych zastosowań gospodarczych i publicznych, transportu, dostaw i utylizacji, co zostało zdefiniowane w § 2 ust. 2 pkt. 3) BBodSchG.

Ponadto § 2 ust. 2 USchadG definiuje szkodę jako bezpośrednio lub pośrednio występującą wykrywalną niekorzystną zmianę w zasobach naturalnych (gatunkach i siedliskach przyrodniczych, wodach i glebie) lub upośledzenie funkcji zasobów naturalnych.

⁹ Wasserhaushaltsgesetz, Bundesgesetzblatt z 18.08.2021r., BGBl. I s. 3901; dalej cyt.: WHG.

¹⁰ Bundes-Bodenschutzgesetz, Bundesgesetzblatt z 25.02.1921r., BGBl. I s. 306; dalej cyt.: BBodSchG.

Należy zauważyć, że nie ma jednej, całościowej definicji pojęcia szkody w środowisku w prawie niemieckim – zostało ono zdefiniowane w wielu aktach prawnych, a dany akt prawny definiuje szkodę w środowisku jedynie w odniesieniu do dziedziny, którą dany akt prawny reguluje. W literaturze można jednak znaleźć próbę całościowej definicji tego pojęcia – można ją rozumieć jako szkodę w zbiornikach wodnych i glebie, powodującą zagrożenia dla zdrowia ludzi, a także uszczerbek w gatunkach i siedliskach przyrodniczych. Pojęcie szkody w środowisku (*Umweltschaden*) stosuje się często zamiennie z pojęciem *Umweltbelastung* („obciążenie środowiska” lub „negatywny wpływ na środowisko”), charakteryzowanym jako wszystkie negatywne, niepożądane skutki dla środowiska spowodowane zachowaniem (działaniem lub zaniechaniem) człowieka w sensie ekologiczno-rzeczowym¹¹.

Ponadto należy zauważyć, że definicja szkody w środowisku nie odnosi się do szkód w powietrzu. Ustawa o ochronie przed szkodliwym oddziaływaniem na środowisko spowodowanym zanieczyszczeniem powietrza, hałasem, wibracjami i podobnymi procesami¹² definiuje jedynie *schädliche Umwelteinwirkungen*, czyli „szkodliwy wpływ na środowisko”, i są nim imisje, które ze względu na swój charakter, zakres lub czas trwania mogą powodować niebezpieczeństwo, istotne niedogodności lub istotne uciążliwości dla ogółu społeczeństwa lub sąsiedztwa (§ 3 BImSchG).

3. KONCEPCJA ODPOWIEDZIALNOŚCI

Rodzaje odpowiedzialności prawnej za szkody w środowisku można w prawie niemieckim podzielić na wiele sposobów, jednak najczęściej stosuje się podział według rodzajów gałęzi prawa, tj. na odpowiedzialność cywilną, administracyjną i karną.

3.1. ODPOWIEDZIALNOŚĆ CYWILNA

Pojęcie odpowiedzialności za środowisko odnosi się ogólnie do prawa odpowiedzialności cywilnej w zakresie, w jakim jest ono istotne dla

¹¹ W. Hoppe, M. Beckmann, P. Kauch, *Umweltrecht*, München 2000, § 1, Rn. 9.

¹² Federalna ustawa o ochronie przed imisjami, *Bundesgesetzblatt* z 22.05.1990r., BGBl. I s. 811; dalej cyt.: BImSchG.

ochrony środowiska. Pojęcie odpowiedzialności w wąskim rozumieniu oznacza zobowiązanie do spełnienia zobowiązania lub podporządkowanie majątku dłużnika dostępowi wierzyciela, zaś w szerokim rozumieniu – obowiązek świadczenia na podstawie zobowiązania umownego lub prawnego¹³. Pojęcie to nie obejmuje zasadniczo publicznoprawnej odpowiedzialności sprawcy za szkody w środowisku na podstawie ogólnych przepisów policyjnych i porządkowych, a w szczególności na podstawie szczególnych ustaw o ochronie środowiska, takich jak Federalna ustawa o ochronie gleby i Ustawa o szkodach w środowisku. Z punktu widzenia niemieckiego prawa ochrony środowiska wspólne cechy dziedzin prawa cywilnego i publicznego, tj. funkcja prewencyjna, konieczność przywrócenia stanu poprzedniego, roszczenia o odszkodowanie w przypadku przywrócenia stanu poprzedniego przez poszkodowanego lub państwo itp., uzasadniają jednak równoległe stosowanie obu gałęzi prawa. Odpowiedzialność sprawcy czynu niedozwolonego pozbawiona jest jednak w publicznoprawnych przepisach elementu rekompensaty pieniężnej dla poszkodowanego, które dominują w odpowiedzialności za środowisko w ramach prawa cywilnego.

W prawie niemieckim odpowiedzialność na zasadzie winy odgrywa doniosłą rolę. Odpowiedzialność deliktowa została unormowana w Kodeksie cywilnym aż trzech klauzulach generalnych: w § 823 ust. 1 BGB¹⁴, § 823 ust. 2 BGB i § 826 BGB¹⁵. Zakres ochrony § 823 ust. 1 BGB obejmuje wyłącznie wymienione w nim dobra prawne, tj. życie, ciało, zdrowie, wolność, jak również prawo własności i „inne prawo”, które – ponieważ w przepisie łączone jest z prawem własności – tylko tego prawa dotyczy. Przepis § 823 ust. 2 rozszerza zakres ochrony deliktowej o zawinione naruszenia ustaw ochronnych poprzez ochronę interesów czysto majątkowych. Trzecia klauzula generalna, określona w § 826 BGB, obejmuje szkodę, wyrządzoną w sposób sprzeczny z dobrymi obyczajami.

Należy podkreślić, że miejsce odpowiedzialności cywilnej w prawie ochrony środowiska jest niejasne. Przepisy są bardzo rozproszo-

¹³ L. Gramlich, P. Gluchowski, A. Horsch, K. Schäfer, *Gabler Banklexikon*, pod red. G. Waschbusch, Wiesbaden 2020.

¹⁴ Bundesgesetzblatt z 10.08.2021r., BGBl. I s. 3515.

¹⁵ K. Larenz, C.W. Canaris, *Lehrbuch des Schuldrechts, Band II, Halbband 2, Besonderer Teil*, München 1994, s. 354.

ne, a jednolite zasady odpowiedzialności nie zostały jeszcze ustalone. Obok odpowiedzialności na zasadzie winy w ramach ogólnego prawa deliktów (§ 823 ust. 1 i 2 BGB) oraz ograniczonej w zakresie ochrony interesów odpowiedzialności pokrzywdzonego w ramach prawa sąsiedzkiego (§ 906 ust. 2 zd. 2 BGB) należy podkreślić odpowiedzialność na zasadzie ryzyka w przypadku niektórych instalacji zagrażających środowisku, wymienionych w Ustawie o odpowiedzialności za środowisko¹⁶. Ustawa ta wprowadziła ścisłą odpowiedzialność za indywidualne szkody, takie jak śmierć, uszkodzenie ciała, uszkodzenie mienia, spowodowane oddziaływaniem na środowisko. Nie wprowadza ona ogólnej odpowiedzialności za środowisko – szkody w środowisku podlegają rekompensacie tylko w takim zakresie, w jakim są objęte ochroną własności. Przy ustalaniu wysokości odszkodowania obowiązują specjalne przepisy (§ 16 UmweltHG). Szkada w środowisku *sensu stricto*, rozumiana jako uszczerbek w dobrach naturalnych ogółu społeczeństwa, nie podlega reżimowi odpowiedzialności cywilnej. Odpowiedzialność ta, zgodnie z tradycją odpowiedzialności na zasadzie ryzyka, jest odpowiedzialnością przedsiębiorstwa i jest ograniczona kwotowo (§ 15 UmweltHG). Ma ona zastosowanie tylko do niektórych instalacji wyszczególnionych w zamkniętym katalogu. Powoduje to luki w zakresie odpowiedzialności, w szczególności za działania niebezpieczne dla środowiska poza terenem przedsiębiorstw, a także za np. wytwarzanie odpadów i wprowadzanie do obrotu produktów niebezpiecznych dla środowiska. W przeciwieństwie do większości przesłanek odpowiedzialności na zasadzie ryzyka, odpowiedzialność nie jest jednak ograniczona do wypadków lub innych zdarzeń, lecz obejmuje również zgodną z prawem normalną eksploatację. Ustawa o odpowiedzialności za środowisko ma również na celu niwelowanie przeszkód w udowodnieniu przez poszkodowanego związku przyczynowego poprzez złagodzenie ciężaru dowodu i przyznanie mu prawa do informacji (§ 6 i § 7 UmweltHG)¹⁷, co niewątpliwie ułatwia dochodzenie roszczeń za szkody w środowisku.

Zakres ochrony § 823 ust. 1 BGB nie obejmuje środowiska jako takiego. Doktryna niemiecka odrzuciła propozycję rozszerzenia ochrony deliktowej na obszar szkód w środowisku poprzez uznanie konkretnie

¹⁶ Bundesgesetzblatt z 17.07.2017r., BGBl. I s. 2421; dalej cyt.: UmweltHG.

¹⁷ E. Reh binder, *Ziele, Grundsätze, Strategien und Instrumente*, [w] *Grundzüge des Umweltrechts*, pod red. E. Reh binder, A. Schink, Berlin 2018, s. 272.

nazwanych dóbr środowiskowych, jak np. czyste powietrze czy czysta woda, za „inne prawo” w rozumieniu przepisu § 823 ust. 1 BGB, co otworzyło by drogę – w przypadku wystąpienia szkody w tych dobrach środowiskowych w wyniku naruszenia zasad ochrony środowiska – do ich naprawienia zgodnie z tym przepisem. Konsekwencją takiego nadmiernego rozszerzenia definicji dóbr osobistych byłoby znaczne przesunięcie odpowiedzialności. Pominięta byłaby również intencja ustawodawcza, żeby tylko niektóre dobra prawne podlegały ochronie¹⁸. Szkody w środowisku mogą być zrekompensowane na gruncie prawa cywilnego tylko wtedy, gdy naruszone zostały indywidualne interesy prawne. Jeżeli szkodliwe oddziaływanie na środowisko prowadzi do utraty życia, zdrowia lub uszkodzenia mienia osób, powstałe w ten sposób szkody muszą zostać zrekompensowane zgodnie z § 823 BGB. Odpowiedzialność deliktowa obowiązuje jednak tylko wtedy, gdy można udowodnić winę po stronie poszkodowanego. W praktyce ten dowód winy utrudnia dochodzenie roszczeń z tytułu szkód w środowisku na podstawie § 823 BGB. Zgodnie z § 1004 ust. 1 BGB właścicielowi rzeczy przysługuje roszczenie o usunięcie szkody wobec osoby, która naruszyła jego własność. Szkody wyrządzone w środowisku mogą wpływać na utratę wartości nieruchomości. W związku z tym właściciel może żądać usunięcia szkód tego rodzaju zgodnie z wspomnianym powyżej § 1004 ust. 1 BGB¹⁹.

Ponadto ustawa o odpowiedzialności za środowisko przewiduje odpowiedzialność na zasadzie ryzyka dla operatorów niektórych instalacji. Jeżeli oddziaływanie instalacji na środowisko spowoduje śmierć, uszkodzenie ciała lub uszczerbek na zdrowiu osoby lub szkodę majątkową, prowadzący instalację jest odpowiedzialny na mocy art. 1 UmweltHG z tytułu naprawienia powstałej szkody niezależnie od winy.

Kolejne przepisy ochronne znajdują się w UschadG. Powyższy akt prawny służy wdrożeniu dyrektywy 2004/35/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 21 kwietnia 2004 r. w sprawie odpowiedzialności za środowisko w odniesieniu do zapobiegania i zaradzania szkodom wyrządzonym środowisku²⁰. Przepisy ustawy nakładają na osobę odpowiedzialną za szkody w środowisku obowiązek dostarcze-

¹⁸ E. Pöttker, *Klimahaftungsrecht*, Tübingen 2014, s. 65.

¹⁹ H. Sprau [w:] *Bürgerliches Gesetzbuch*, red. O. Palandt, München 2013, s. 56.

²⁰ Dz. Urz. UE L 143 z 30.4.2004, s. 56.

nia informacji o zaistniałych lub grożących szkodach (§ 4), podjęcia działań zapobiegawczych (§ 5) oraz działań zmierzających do ograniczenia i naprawienia szkód (§ 6). USchadG ma na celu konkretyzację obowiązków regulacyjnych w odniesieniu do środowiska i wzoruje się na odpowiedzialności sprawcy (*Störerhaftung*) prawa policyjnego poprzez określenie uprawnień interwencyjnych. Stanowi ona uzupełnienie reżimu cywilnej odpowiedzialności za środowisko i ma na celu wypełnienie luki w ochronie, która wynika z faktu, że „czyste” szkody wyrządzone środowisku nie są objęte zakresem ochrony tego prawa. W ten sposób celowo wyklucza się naruszenie interesów prawnych i straty finansowe osób prywatnych, a koncentruje się na szkodach dla ogółu społeczeństwa, czyli dla samego środowiska. Obowiązki wynikające z §§ 4 - 6 USchadG nie służą zatem ochronie praw prywatnych i interesów prawnych, lecz w najlepszym razie chronią je „przy okazji”²¹. Ustawa ta stanowi więc pewną, choć nieudolną i niezupełną, próbę ujednolicenia przepisów dotyczących odpowiedzialności za szkody w środowisku.

3.2. ODPOWIEDZIALNOŚĆ ADMINISTRACYJNA

Administracja państwowa kontroluje przestrzeganie ogólnych wymogów w zakresie ochrony środowiska za pomocą różnych instrumentów, głównie mających charakter represyjny, obejmujących zakazy (*Untersagungsverfügungen*) lub nakazy np. usunięcia (*Beseitigungsverfügungen*) lub likwidacji (*Stillegungsverfügungen*). Najważniejszym instrumentem administracji jest tzw. akt administracyjny (*Verwaltungsakt*). Należy zauważyć, że niemiecka Ustawa o postępowaniu administracyjnym²² nie rozróżnia pojęć „decyzja” i „postanowienie”, posługuje się ona pojęciem aktu administracyjnego, który został zdefiniowany w § 35. Pojęcie to jest szersze niż pojęcia decyzji i postanowienia, przyjęte w prawie polskim. Administracyjne środki represyjne obejmują zarządzenie konsekutywne (*nachträgliche Anordnung*), zakaz

²¹ G. Wagner, *Die gemeinschaftsrechtliche Umwelthaftung aus der Sicht des Zivilrechts*, [w:] *Umwelthaftung nach neuem EG-Recht*, pod red. R. Hendler, P. Marburger, M. Reinhardt, M. Schröder, Umwelt- und Technikrecht, t. 81, Berlin 2005, s. 73.

²² *Verwaltungsverfahrensgesetz*, Bundesgesetzblatt z 23.01.2003 r., BGBl. I s. 102; dalej cyt.: – VwVfG.

(*Untersagung*), nakaz likwidacji i usunięcia (*Stilllegung und Beseitigung*) oraz cofnięcie zezwolenia (*Widerruf der Genehmigung*).

Zgodnie z § 17 ust. 1 BImSchG zarządzenia konsekwentne mogą być wydawane w celu zapewnienia przestrzegania obowiązków wynikających z Federalnej ustawy o kontroli emisji oraz rozporządzeń ustawowych. Jeżeli po udzieleniu pozwolenia na korzystanie z instalacji okaże się, że nałożone na przedsiębiorcę obowiązki nie są wystarczające dla ochrony ogółu społeczeństwa lub sąsiedztwa, wydaje się zarządzenia konsekwentne na podstawie § 17 ust. 1 zd. 2 BImSchG. Kolejnym instrumentem represyjnym administracji jest zakaz. Organy podejmują decyzję o zastosowaniu takiego instrumentu w ramach zakresu swojej władzy dyskrecyjnej, jednak mają obowiązek wprowadzenia w przypadku bezpośredniego zagrożenia dla zdrowia ludzkiego lub środowiska zgodnie z § 20 ust. 1 zd. 2 BImSchG, a także w przypadku niewystarczających środków podjętych przez przedsiębiorcę w celu zapobieżenia ciężkim wypadkom w rozumieniu Dyrektywy Seveso III²³.

Likwidacja lub usunięcie instalacji ma miejsce, jeżeli została ona wzniesiona, eksploatowana lub istotnie zmodyfikowana bez zezwolenia (§ 20 ust. 2 zdanie 1 BImSchG). Ustawa przewiduje jednak odstępstwo od nakazu likwidacji lub usunięcia w nietypowych przypadkach, do czasu zakończenia niezbędnej procedury wydania nowego zezwolenia. Organy są zobowiązane do wycofania z eksploatacji i usunięcia instalacji, jeżeli ogół społeczeństwa lub okoliczne tereny nie mogą być odpowiednio chronione za pomocą innych środków. Zgodnie z § 21 BImSchG, zezwolenie może zostać cofnięte pod pewnymi warunkami: jeżeli zezwolenia wymagało spełnienia warunku, a wnioskodawca warunku nie spełnił lub nie spełnił go w wyznaczonym mu terminie; jeżeli organ wydający zezwolenia byłby uprawniony do odmowy wydania zezwolenia na podstawie później zaistniałych faktów i jeżeli bez cofnięcia zezwolenia zagrożony byłby interes publiczny; jeżeli organ wydający zezwolenie byłby uprawniony do odmowy jego wydania na podstawie zmienionego przepisu prawnego, o ile podmiot gospodarczy nie skorzystał jeszcze z zezwolenia, i jeżeli w przypadku braku jego

²³ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/18/UE z dnia 4 lipca 2012 r. w sprawie kontroli zagrożeń poważnymi awariami związanymi z substancjami niebezpiecznymi, zmieniająca, a następnie uchylająca dyrektywę Rady 96/82/WE, Dz. Urz. UE L 197 z 24.7.2012, p. 1-37.

uchylenia zagrożony byłby interes publiczny; w celu zapobieżenia lub usunięcia poważnych szkód dla interesu publicznego²⁴.

Ponadto administracja dysponuje środkami kontroli, za pomocą których monitorowana jest zgodność działań negatywnie oddziałujących na środowisko z wymogami prawa. W tym względzie można dokonać rozróżnienia pomiędzy tzw. kontrolą otwarcia (*Eröffnungskontrolle*) a kontrolą zgodności (*Befolgungskontrolle*). Kontrole otwarcia służą do sprawdzania przedsięwzięć pod kątem ewentualnego pogorszenia stanu środowiska, zanim do niego dojdzie. Z kolei instrumenty kontroli zgodności są stosowane na bieżąco i dotyczą zachowań szkodliwych dla środowiska.

Instrumenty kontroli otwarcia to zakazy prawne, które podlegają zastrzeżeniu. Rozróżnia się zakazy prewencyjne z zastrzeżeniem możliwości zezwolenia (*Erlaubnisvorbehalt*) i zakazy represyjne z zastrzeżeniem możliwości uchylenia zakazu (*Befreiungsvorbehalt*)²⁵. Zakaz prewencyjny umożliwia władzom sprawdzenie przed rozpoczęciem określonej działalności podlegającej odpowiednim przepisom, czy przedsięwzięcie narusza interesy prawne w konkretnym przypadku. Jeżeli przedsięwzięcie spełnia ustawowe wymagania, zezwolenie zostaje udzielone²⁶. Tego rodzaju zezwoleniem jest np. pozwolenie na emisję na podstawie §§ 4, 6 BImSchG, zezwolenie na zamierzone uwolnienie organizmu genetycznie zmodyfikowanego do środowiska zgodnie z §§ 14 ust. 1 zd. 1 nr 1, 16 ust. 1 Ustawy o regulacji inżynierii genetycznej²⁷ lub wprowadzenie takiego organizmu do obrotu na podstawie §§ 14 ust. 1 zd. 1 nr 2-4, 16 ust. 2 GenTG.

Zakaz represyjny odnosi się natomiast do zachowań potencjalnie szkodliwych dla środowiska lub niepożądanych społecznie. Możliwe jest jednak przyznanie wyjątkowego zezwolenia, które rozszerza sferę prawną podmiotów, ponieważ sprawia, że działanie, które samo w sobie jest zabronione przez prawo, staje się dopuszczalne pod specjalnymi warunkami. Przyznanie takich zezwoleń zależy zatem zawsze od uznania władz. Przykładami są pozwolenie i zezwolenie wodnoprawne

²⁴ S. Schlacke, *Umweltrecht*, Baden-Baden 2021, s. 249.

²⁵ H. Maurer, C. Waldhof, *Allgemeines Verwaltungsrecht*, München 2020, s. 144.

²⁶ W. Hoppe, M. Beckmann, M. Kment, *Gesetz über die Umweltverträglichkeitsprüfung/ Umweltrechtsbehelfs-gesetz*, Köln 2018, s. 41

²⁷ Gentechnikgesetz, Bundesgesetzblatt (Federalny Dziennik Ustaw) z 19.06.2020r., BGBl. I s. 1328; dalej cyt.: GenTG.

zgodnie z §§ 8 i nast., 12 WHG, zezwolenie na wycinkę na podstawie § 9 Ustawy o ochronie lasów i wspieraniu leśnictwa²⁸, wyłączenie spod ochrony przyrody (§ 67 BNatSchG)²⁹.

3.3. ODPOWIEDZIALNOŚĆ KARNA

Prawo karne w zakresie ochrony środowiska, podobnie jak prawo wykroczeń, wywodzi orzekanie o bezprawności czynu z administracyjnego prawa ochrony środowiska i w tym względzie chroni legalność (nakaz przestrzegania prawa) w ochronie środowiska, a nie środowisko jako takie. W niemieckim prawie karnym ochrony środowiska obowiązuje więc zasada akcesoryjności administracyjnej, co oznacza, że wypełnienie znamion czynu zabronionego jest uzależnione od przepisów prawa administracyjnego³⁰. Pierwsza Ustawa o zwalczaniu przestępczości przeciwko środowisku została wprowadzona do niemieckiego prawa na mocy Ustawy o zmianie prawa karnego w 1980 roku³¹. Zgodnie z tą ustawą wprowadzono do niemieckiego kodeksu karnego Dział 28 pn. „Przestępstwa przeciwko środowisku” (dzisiaj znajdują się one w Dziale 29). Celem nowelizacji było uświadomienie społeczeństwu, że zachowania mogące skutkować powstaniem uszczerbku w zasobach naturalnych mają negatywny charakter, porównywalny z innymi przestępstwami, bardziej obecnymi w świadomości społecznej. Ponadto, społeczeństwu należało też uświadomić to, że bardziej kompleksowe możliwości nakładania sankcji pomogą przeciwdziałać coraz bardziej widocznym szkodom w środowisku. W drugiej Ustawie o zwalczaniu przestępczości przeciwko środowisku³² rozszerzono zakres ochrony jeśli chodzi o energię jądrową i promieniowanie, ochronę gleby i powietrza oraz obszarów ochrony przyrody, bardziej kompleksowo usankcjonowano postępowanie z substancjami i towarami niebezpiecznymi oraz ich transport, a import i eksport odpadów niebezpiecznych stał się przestępstwem podlegającym karze.

Przestępstwa przeciwko środowisku – jak wspomniano powyżej – zostały stypizowane przede wszystkim w Dziale 29 niemieckiego

²⁸ Bundeswaldgesetz, Bundesgesetzblatt (Federalny Dziennik Ustaw) z 10.08.2021r., BGBl. I s. 3436; dalej cyt.: BWaldG.

²⁹ S. Schlacke, *Umweltrecht*, s. 95

³⁰ E. Rehbinder, *Ziele...*, s. 253

³¹ Bundesgesetzblatt z 3.04.1980r., BGBl. I s. 373

³² Bundesgesetzblatt z 5.07.1994r., BGBl. I s. 1440

kodeksu karnego³³. Zanieczyszczenie wód (§ 324 StGB) definiowane jest jako niedozwolone zanieczyszczenie lub niekorzystną modyfikację właściwości wód. Przestępstwo to można popełnić zarówno poprzez działanie, jak i zaniechanie, a popełnia je jedynie osoba działająca bez odpowiedniego zezwolenia. Przesłanka ta nie jest spełniona, jeżeli postępowanie sprawcy zostało dozwolone, na przykład na podstawie pozwolenia wodnoprawnego, zezwolenia na odprowadzanie ścieków lub zatwierdzenia na mocy §§ 10 i następnych lub 57 WHG. Ponadto do przestępstw przeciwko środowisku kodeks karny zalicza zanieczyszczenie gleby (§ 324a StGB), czyli zanieczyszczanie lub niekorzystną modyfikację gleby, wbrew obowiązkom administracyjnym, poprzez wysypywanie, uwalnianie lub wpuszczanie substancji, szkodzących zdrowiu innych ludzi, zwierzętom lub roślinom, wodom lub mieniu o znacznej wartości lub zanieczyszczenie na znaczną skalę. W § 325 StGB stypizowano zanieczyszczenie powietrza jako spowodowanie w trakcie eksploatacji zakładu, wbrew obowiązkom administracyjnym, zmian w powietrzu, które mogą prowadzić poza zakładem do uszczerbku na zdrowiu innej osoby, zwierzęcia, rośliny lub innego mienia o znacznej wartości, lub do uwalniania zanieczyszczeń w znacznej ilości poza teren zakładu. Do przestępstw Działu 29 należy również powodowanie hałasu, wibracji i promieniowania niejonizującego (§ 325a StGB), czyli powodowanie podczas eksploatacji instalacji hałasu, szkodliwego dla zdrowia innych osób znajdujących się poza obszarem instalacji, a także naruszanie podczas eksploatacji instalacji obowiązków administracyjnych w zakresie ochrony przed hałasem, wibracjami i promieniowaniem niejonizującym, które zagrażają zdrowiu innych osób, zwierząt lub mieniu o znacznej wartości.

Kolejnym przestępstwem przeciwko środowisku jest niedozwolone postępowanie z odpadami (§ 326 StGB). Zgodnie z tym przepisem każdy, kto bez zezwolenia wykonuje pewne prawnie zdefiniowane czynności związane z określonymi przez prawo odpadami niebezpiecznymi poza dopuszczonym do tego obiektem lub podejmuje czynności w znacznym stopniu odbiegające od zalecanych lub autoryzowanych procedur, podlega odpowiedzialności karnej. Ustęp drugi tego przepisu penalizuje wwożenie do Republiki Federalnej Niemiec, wywożenie i przewożenie odpadów wbrew zakazowi lub bez wymaga-

³³ Strafgesetzbuch, Bundesgesetzblatt z 13.11.1998r., BGBl. I s. 3322; dalej cyt.: StGB.

nego zezwolenia. Niedozwolona eksploatacja instalacji (§ 327 StGB) obejmuje przestępstwa związane z instalacjami jądrowymi lub takimi, w których wykorzystywane są jądrowe pręty paliwowe. Obchodzenie się z substancjami radioaktywnymi bez wymaganego zezwolenia jest karalne na mocy § 328 StGB. To samo dotyczy obchodzenia się z innymi niebezpiecznymi substancjami i towarami, jeżeli zagraża to zdrowiu innych osób, a także zwierzętom lub roślinom, a także gdy zagrożone są woda, powietrze, gleba lub mienie o znacznej wartości. W § 329 StGB stypizowano przestępstwo zagrożenia obszarom wymagającym ochrony, które obejmuje szereg różnych przestępstw. Wspólną cechą czterech ustępów tego przepisu jest to, że zakładają one działanie sprzeczne z obowiązkami administracyjnymi w zakresie ochrony określonego obszaru. Przestępstwo z ust. 1 dotyczy kontroli emisji, przestępstwo z ust. 2 – prawa wodnego, natomiast ust. 3 i 4 normują przestępstwa związane z ochroną środowiska. Przestępstwo spowodowania poważnego zagrożenia w wyniku uwolnienia lub dystrybucji substancji toksycznych zdefiniowano w § 330a StGB.

Przepisy o przestępstwach przeciw środowisku, związanych z energią i promieniowaniem, znajdują się również w Dziale 28 niemieckiego kodeksu karnego pn. „Przestępstwa niebezpieczne dla społeczeństwa” (*Gemeingefährliche Straftaten*) i obejmują: spowodowanie wybuchu przy użyciu energii jądrowej (§ 307 StGB), nadużywanie promieniowania jonizującego (§ 309 StGB), przygotowanie do przestępstwa eksplozji lub promieniowania (§ 310 StGB), uwalnianie promieniowania jonizującego (§ 311 StGB), wadliwe wykonanie urządzenia jądrowego (§ 312 StGB), spowodowanie powszechnego niebezpiecznego zatrucia (§ 314 StGB). Przepisy dotyczące uszkodzenia pomnika przyrody znaleźć można w § 304 StGB, w Dziale 27 pn. „Szkody majątkowe” (*Sachbeschädigung*).

Szereg przestępstw przeciwko środowisku zostało stypizowanych w ustawach, stanowiących tzw. prawo karne dodatkowe lub prawo karne poboczne (*Nebenstrafrecht*):

- Ustawa o substancjach chemicznych³⁴ penalizuje w § 27 nielegalną produkcję, wprowadzanie do obrotu lub stosowanie substancji, mieszanin, produktów, substancji czynnych biobójczych lub produktów biobójczych;

³⁴ Bundesgesetz über den Schutz des Menschen und der Umwelt vor Chemikalien, Bundesgesetzblatt z 23.10.2020r., BGBl. I s. 2232; dalej cyt.: ChemG.

- § 69 Ustawy o ochronie roślin uprawnych³⁵ penalizuje nielegalne wytwarzania lub wprowadzanie do obrotu środków ochrony roślin;
- w myśl §§ 71 i 71a BNatSchG czynem karalnym jest umyślne prześladowanie zwierząt, zastawianie pułapek, zranienie, niepokojenie lub zabicie zwierzęcia, niszczenie miejsc lęgowych lub odpoczynku zwierząt, usunięcie lub zniszczenie ściśle chronionej rośliny;
- zgodnie z § 17 Ustawy o ochronie zwierząt³⁶, karalne jest zabicie zwierzęcia kręgowego bez uzasadnionej przyczyny lub zadawanie znacznego bólu lub cierpienia albo długotrwałego lub powtarzającego się znacznego bólu lub cierpienia kręgowcowi;
- zgodnie z art. 38 Federalnej ustawy o łowiectwie³⁷ polowanie na zwierzynę łowną lub zwierzęta rodzicielskie poza sezonem łowieckim jest karalne.

Zgodnie z aktualnym stanem prawnym niemieckie prawo karne zakłada, że osoby prawne nie są zdolne do osobistej odpowiedzialności i dlatego nie podlegają odpowiedzialności karnej – odpowiedzialność taką mogą ponosić jedynie osoby fizyczne. Oznacza to, że tylko osoby fizyczne, działające w ramach osoby prawnej, mogą być pociągnięte do odpowiedzialności karnej, a nie sam podmiot zbiorowy, np. spółka. Sankcjonowanie spółek za przestępstwa popełnione przez osoby fizyczne działające w ich imieniu odbywa się poprzez nakładanie kar, zgodnie z § 30 prawa wykroczeń³⁸. Nie jest to jednak kara w rozumieniu prawa karnego, ponieważ takie bezprawne i zawinione zachowanie nie stanowi – w przeciwieństwie do przepisów prawa karnego – przestępstwa. Dlatego w przypadku wykroczeń nie orzeka się kary, a jedynie nakłada grzywnę. Jej nałożenie na osobę fizyczną zależy od uznania właściwego organu i nie może przekroczyć kwoty dziesięciu milionów euro. Każdy kraj związkowy opracował własny katalog grzywien w ramach prawa wykroczeń. Ponadto zgodnie z §§ 74 - 76b niemieckiego kodeksu karnego na podstawie nakazu sądowego (*gerichtliche Anordnung*) istnieje możliwość konfiskaty tego, co osoba prawna uzyskała

³⁵ Pflanzenschutzgesetz, Bundesgesetzblatt z 06.02.2012r., BGBl. I s. 148; dalej cyt.: PflSchG.

³⁶ Tierschutzgesetz, Bundesgesetzblatt z 18.05.2006r., BGBl. I s. 1206; dalej cyt.: TierSchG.

³⁷ Bundesjagdgesetz, Bundesgesetzblatt z 19.06.2020r., BGBl. I s. 1328; dalej cyt.: BJagdG.

³⁸ Ordnungswidrigkeitenrecht (OWiG).

w wyniku przestępstwa przeciwko środowisku. W 2020 r. rząd federalny przedłożył projekt ustawy przewidującej wprowadzenie sankcji karnych dla osób prawnych. Nałożenie kary w przypadku popełnienia przestępstwa przez osobę prawną ma mieć charakter obligatoryjny, a nie jak obecnie na podstawie wspomnianego powyżej § 30 OWiG – uznaniowy³⁹.

Wykroczenia przeciwko środowisku nie zostały ujęte w jednym akcie prawnym, znajdują się one w wielu ustawach szczególnych. Przepisy dotyczące wykroczeń z zakresu zanieczyszczenia wód znajdują się w § 103 WHG, zanieczyszczenia gleby – w § 26 BBodSchG, zanieczyszczenia powietrza – w § 62 BImSchG, emisji hałasu, wibracji i promieniowania niejonizującego – w § 117 OWiG, niedozwolonego postępowania z odpadami – w § 18 Ustawy o wspieraniu gospodarki cyrkulacyjnej i zapewnieniu racjonalnego ekologicznie gospodarowania odpadami⁴⁰, transportu odpadów bez zezwolenia lub wbrew zakazowi – w § 18 Ustawy o przemieszczaniu odpadów⁴¹, niedozwolonej eksploatacji instalacji – w § 62 BImSchG, obchodzenia się z materiałami radioaktywnymi – w § 46 Ustawy o pokojowym wykorzystaniu energii jądrowej i ochronie przed zagrożeniami z tym związanymi⁴², umyślnego prześladowania zwierząt, zastawiania pułapek, jak również zranienia, niepokojenia lub zabicia zwierzęcia, niszczenia miejsc lęgowych lub odpoczynku zwierząt, usunięcia lub zniszczenia ściśle chronionej rośliny – § 69 BNatSchG. W § 18 TierSchG zdefiniowano szereg wykroczeń przeciw zwierzętom, m.in. zaniedbanie zwierzęcia, które się posiada, zabicie zwierzęcia kręgowego, zadawanie bólu zwierzętom, prowadzenie badań na zwierzętach bez wymaganych pozwoleń. Wykroczenia przeciw prawu łowieckiemu ujęto w § 39 BJagdB, a przeciw prawu ochrony roślin – w § 68 PflSchG.

³⁹ *Fragen der straf- und zivilrechtlichen Haftung im Zusammenhang mit dem Klimawandel*, Deutscher Bundestag, Berlin 2021, s. 5

⁴⁰ Kreislaufwirtschaftsgesetz, Bundesgesetzblatt z 24.02.2012r., BGBl. I s. 212; dalej cyt.: KrWG.

⁴¹ Abfallverbringungsgesetz, Bundesgesetzblatt z 19.07.2007r., BGBl. I s. 1462; dalej cyt.: AbfVerbrG.

⁴² Atomgesetz, Bundesgesetzblatt z 10.08.2021r., BGBl. I s. 3530; dalej cyt.: AtG.

4. PODSUMOWANIE

Podstawę odpowiedzialności prawnej za szkody w środowisku w prawie niemieckim stanowi art. 20a Ustawy Zasadniczej, nakładający na władzę wykonawczą i wymiar sprawiedliwości, poprzez odpowiednie kształtowanie porządku prawnego i orzecznictwo, obowiązek ochrony naturalnych podstaw życia i zwierząt dla przyszłych pokoleń, a więc takie ukształtowanie prawa, aby m.in. w maksymalny sposób zapobiec powstawaniu szkód w środowisku lub doprowadzić do naprawy szkód, gdy do nich dojdzie. W prawie niemieckim nie ma jednolitej i całościowej definicji szkody w środowisku, jednak doktryna definiuje ją jako szkodę w zbiornikach wodnych i glebie, powodującą zagrożenia dla zdrowia ludzi, a także szkodę w gatunkach i siedliskach przyrodniczych.

Główną zasadą ponoszenia odpowiedzialności za szkody w środowisku w niemieckim prawie cywilnym jest zasada winy, zdefiniowana w klauzulach generalnych BGB - w § 823 ust. 1 i 2 oraz § 826. Odpowiedzialność w prawie administracyjnym opiera się na instrumentach o charakterze represyjnym i kontrolnym. Główne zasady odpowiedzialności karnej za przestępstwa przeciw środowisku znajdują się w Dziale 29 StGB, znaleźć je można również w ustawach szczególnych, czyli w tzw. prawie karnym pobocznym (*Nebenstrafrecht*). W odróżnieniu od polskiego prawa karnego brak jest odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych. Brak jest jednego aktu prawnego, obejmującego swym zakresem wszystkie wykroczenia, są one na razie rozproszone w ustawach szczególnych dotyczących ochrony środowiska.

BIBLIOGRAFIA

- Fragen der straf- und zivilrechtlichen Haftung im Zusammenhang mit dem Klimawandel*, Deutscher Bundestag, Berlin 2021; <https://www.bundestag.de/resource/blob/821848/b2276d450e3dde8e44b3816477fc2475/WD-7-145-20-pdf-data.pdf>
- Gramlich L., Gluchowski P., Horsch A., Schäfer K., *Gabler Banklexikon*, pod red. G. Waschbusch, Wiesbaden 2020.
- Haselhaus S., *Verfassungsrechtliche Grundlagen des Umweltschutzes*, [w:] *Grundzüge des Umweltrechts*, pod red. E. Rehbinder, A. Schink, Berlin 2018.
- Hoppe W., Beckmann M., Kauch P., *Umweltrecht*, München 2000.

- Hoppe W., Beckmann M., Kment M., *Gesetz über die Umweltverträglichkeitsprüfung/Umweltrechtsbehelfsgesetz*, Köln 2018.
- Kloepfer M., *Umweltrecht*, München 2019.
- Kluth W., Smeddinck U., *Umweltrecht*, Berlin 2021.
- Larenz K., Canaris C. W., *Lehrbuch des Schuldrechts, Band II, Halbband 2, Besonderer Teil*, München 1994.
- Maurer H., Waldhof Ch., *Allgemeines Verwaltungsrecht*, München 2020.
- Murswiek D., *Klimaschutz und Grundgesetz. Wozu verpflichtet das „Staatsziel Umweltschutz“?*, materiały z konferencji Wirtschaftsrat Bayern, München 22.10.2019r., https://www.wbu.de/media/seiten/verein/ausschuesse/20191022_Murswieck_Vortrag_Klimaschutz.pdf
- Murswiek D., *Umweltschutz als Staatszweck: die ökologischen Legitimitätsgrundlagen des Staates*, Bonn 1995.
- Pöttker E., *Klimahaftungsrecht*, Tübingen 2014.
- Rehbinder E., *Ziele, Grundsätze, Strategien und Instrumente*, [w:] *Grundzüge des Umweltrechts*, pod red. E. Rehbinder, A. Schink, Berlin 2018.
- Schlacke S., *Umweltrecht*, Baden-Baden 2021.
- Sprau H., *Bürgerliches Gesetzbuch*, pod red. O. Palandt, München 2013.
- Wagner G., *Die gemeinschaftsrechtliche Umwelthaftung aus der Sicht des Zivilrechts*, [w:] *Umwelthaftung nach neuem EG-Recht*, pod red. R. Hendler, P. Marburger, M. Reinhardt, M. Schröder, Umwelt- und Technikrecht, t. 81, Berlin 2005.

Kontakt e-mail:

mfaber@faberconsulting.com

